

Чаєнкова О. К.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ІЗ СОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ ГОЛОВА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, ТУРЕЦЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Стаття присвячена питанням аналізу національно-культурної семантики фразеологічних одиниць, що включають у свій склад соматичний компонент голова. Людина пізнає навколишнє середовище за допомогою органів тілесності. Аналіз проводиться в зіставному аспекті трьох мов: аналізуються фразеологічні одиниці української, турецької та англійської мов. Соматизм із компонентом голова, як частина людського тіла, виконує найважливіші функції людського організму та керує мисленням. Соматичні фразеологічні одиниці подано в тексті як словосполучення чи речення і містять слово голова / baş / head. Об'єднання у межах однієї фразеологічної одиниці різних соматичних компонентів дає змогу виявити особливості сприйняття людиною власного тілесного образу, оскільки дає уявлення про порівняння, отождивлення та протиставлення тих чи інших ознак, функцій, можливостей органів тіла людини. Метою дослідження є здійснення аналізу соматичних фразеологізмів із компонентом голова у мовній картині світу, з'ясування їхніх особливостей у фразеологічній лексиці, визначення можливих конотативних подібностей і розбіжностей. У фразеологічному полі з'ясовано особливості значення та вживання соматичних одиниць із компонентом голова, а також доведено їхній безпосередній зв'язок із фізичним, психічним і поведінковим станом людини в етнокультурному аспекті. Матеріал отримано шляхом суцільної вибірки з декількох фразеологічних і тлумачних словників. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом голова в українській, турецькій та англійській мовах вирізняються яскравою образністю, стилістичним різноманіттям, різними граматичними конструкціями. Виокремлено шість основних конотативних значень соматизмів із компонентом голова, які містять у собі ментальний код націй у мовній картині світу, світобачення та світосприйняття певної культури народу; визначено спільні та відмінні компоненти-соматизми в досліджуваних мовах.

Ключові слова: соматизм, соматична фразеологічна одиниця, семантика, культура, мовна картина світу.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку мовознавства зростання інтересу до порівняльних досліджень у фразеології в XXI столітті пов'язане зі збільшенням міграційного приросту населення в різних країнах, потребою виявлення універсальних рис мовного матеріалу, прагненням описати мовну картину світу носіїв різних мов, цікавістю до вивчення національної специфіки мовного мислення та культурних особливостей, розширенням сфери навчання та викладання мов.

Якість і глибина фразеологічних одиниць свідчать про глибину мовлення, мудрість, настрій, почуття гумору, готовність до вирішення та розв'язання проблем і конфліктів, етнокультурне світосприйняття [5, с. 50].

Соматизми (від грец. мови *soma* – тіло) трапляються в усіх мовах і становлять одну з найчисленніших груп фразеологічних одиниць із компонентами-соматизмами, які мають стосунок

до тілесної сфери. Соматична фразеологічна одиниця – це стійке неподільне словосполучення, до складу якого входить лексичний компонент, що містить назву органа або частини людського тіла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соматичної лексики на матеріалі різних мов були об'єктом досліджень багатьох мовознавців і лінгвістів. Фразеологізми з компонентами-соматизмами привертала увагу таких учених, як: М. Алексеєнко, О. Андрейченко, Е. Берта, В. Виноградов, А. Гавриченко, М. Горди, Г. Доброльожа, А. Івченко, О. Каракуця, І. Кевлюк, В. Кононенко, М. Кочерган, О. Левченко, О. Омеляненко, О. Селіванова, Н. Скоробагатко, І. Тимченко, В. Ужченко, Д. Ужченко. Соматичні фразеологізми турецької мови досліджували В. Бородавченко, В. Білоноженко, В. Луценко, Д. Мицак, Н. Немировська, І. Підгородецька, І. Покровська, С. Усеїнов; на матеріалі англійської – Н. Андрейчук, І. Денисенко, О. Орловська, О. Комачкова, Г. Цикалюк.

Уперше термін «соматичний» був вжитий Ф. Вакком під час дослідження фразеологізмів естонської мови, до складу яких входили назви частин людського тіла і були названі соматичними. На думку вченого, фразеологізми-соматизми є одним із найдавніших пластів фразеології, які становлять одну з найбільш важливих частин фразеологічного складу мови [2, с. 18].

Фразеологізми зі соматичним компонентом різні за кількісним складом. Соматизми належать до найдавнішого пласту лексики будь-якої мови та характеризуються високою продуктивністю у творенні одиниць вторинної номінації, які репрезентують значний фрагмент мовної картини світу народу [3, с. 82].

В. Хмара зіставляє фразеологічні одиниці із соматичним компонентом: волосся, ніс, нога, плече, коліно, язик – у східнослов'янських і західнослов'янських лінгвокультурах.

Д. Айдачич порівняв сербські та українські фразеологізми з компонентами «голова» та «частини голови»: обличчя, ніс, шия, очі, вуса, рот, язик, щока, борода, вуха, волосся. Він зробив висновок, що хоч є відмінності у фразеологічному складі мов (наприклад, стале порівняння *наче корова язиком злизала* не має відповідної форми в сербів), але «у сербських та українських фразеологізмах із компонентами *голова* та *частини голови* помітна близькість як у формі, так і у значеннях, що не дивує з огляду на близькість слов'янських мов» [1, с. 11].

Частини тіла мають не тільки буквальне значення, вони несуть символічне навантаження. Тіло людини – це форма існування індивідуальності, яке є не лише проявом матеріального та фізичного, але й належить до сфер емоцій і почуттів. Аналіз соматизмів дає змогу простежити взаємозв'язок мови, світогляду та ментальності нації у мовній картині світу.

Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлена цікавістю до вивчення сучасними науковцями фразеологізмів із соматичними компонентами тіла як найдавнішого та найцікавішого пласту лексики, що полягає в зіставленні фразеологічних одиниць у різних мовах. Дослідження полягає у зіставленні фразеологічних одиниць відразу трьох мов: української, німецької та польської. Порівняльний аналіз фразеологізмів із соматичним компонентом *голова* у семантичному та етнокультурологічному аспектах має на меті з'ясувати особливості поділу конотативних значень фразеологічних одиниць, встановити специфіку соматичного

символу в структурі фразеологізму та його вплив і семантику фразем.

Метою дослідження є здійснення аналізу соматичних фразеологізмів із компонентом *голова* у мовній картині світу, з'ясування їхніх особливостей у фразеологічній лексиці, визначення можливих конотативних подібностей і розбіжностей. Матеріалом дослідження є фразеологічні одиниці із соматичним компонентом *голова* в українській, турецькій, англійській мовах у створюваних картинах світу. Матеріал отримано шляхом суцільної вибірки з декількох фразеологічних і тлумачних словників.

Виклад основного матеріалу. Соматична лексика, що пройшла довгий шлях розвитку в культурі кожного народу, виступає як транслятор цілого комплексу образів, понять, асоціацій, відбиває особливості світобачення та світосприйняття певної культури народу.

В. Узченко розподілив усі фразеологічні одиниці між трьома фразеотематичними групами: «Людина», «Абстрактні відношення» і «Природа». Групу «Людина» він поділив на три підгрупи. Кожна підгрупа представлена такими фразеосемантичними полями:

1. Людина як жива істота: зовнішній вигляд; фізичний стан; психічний стан; одяг; рух.
2. Людина як розумна істота: розум; емоції, почуття; характер; поведінка.
3. Людина як суспільна істота: стосунки між людьми; зовнішній вигляд.

Кожне фразеосемантичне поле містить низку варіантно-синонімічних груп, а варіантно-синонімічні групи вписуються у структурно-семантичні моделі [6, с. 43–44].

Одним із найцікавіших об'єктів дослідження залишаються фраземи із соматизмами на позначення *голови, очей, носа, вух, уст* в різних мовах. *Голова* – частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи. [4, Т. 2, с. 109] Особливий соматизм *голова*, як частина людського тіла, виконує найважливіші функції людського організму та керує мисленням. Отже, основним конотативним значенням фразеологізмів із соматичним компонентом *голова* є розум або ж його відсутність, також можуть відбиватися психоемоційний стан, перевага у чомусь, почуття, розуміння чи непорозуміння, настрої, занепокоєння, вирішення проблем, ризик, небезпека та умови життя певного народу. Мовознавці розрізняють соматизми з позитивним і негативним конотативним значеннями.

Розглянемо основні конотативні значення соматизму з компонентом *голова* на матеріалі

української (голова), турецької (baş) та англійської (head) мов.

1. Перевага.

Голова може мати ступінь святості в деякому значенні або перевагу в усьому, має вищий рівень значущості:

Золота голова – обдарована людина з надприродними даними, якій неможливо знайти заміну.

Сам собі голова – повна незалежність, самостійність, хазяїн сам собі.

На голову (на багато голів) вище кого – значно перевершувати кого-небудь у якомусь плані (розумовому, культурному і т. і.).

Одна розумна голова добре, а дві ще краще – декілька осіб розумних знайдуть вихід із проблеми швидше, ніж одна.

Всяке діло починай з голови – мати чіткий план дій.

Хліб – всьому голова – треба цінувати найголовніше, що має ступінь святості в культурі світу.

У розумної голови – сто рук – у достойної людини завжди багато друзів.

Риба з голови гниє – порядок залежить від керівника, який є головою в певній групі людей чи оточенні.

İki baş bir kazanda kaynamaz (Двом головам в одному котлі не варитися), українською «Одна голова добре, а дві – краще».

Balık baştan kokar – Риба з голови гниє.

Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün başlısı – Поле бери з камінням, дівчину – з довгою косою, а бика – з великою головою.

Head and shoulders above the others – бути на голову вище від інших, перевершувати.

Better to be the head of a dog than the tail of a lion – краще бути лідером малої групи, ніж виконавцем у великій групі.

Get / have a head start – отримувати перевагу на старті.

Give somebody a head start – надати комусь перевагу.

Go head to head with (someone) – конкурувати без явної переваги, йти голова в голову.

Go to one's head – 1. викликати запаморочення

2. викликати зайве почуття власної значущості.

Have a big head – вважати себе кращими за інших.

In over one's head – бути вище (моїх) сил, можливостей.

Give (someone) a swelled head – надавати само впевненості.

2. Розум, розумна або кмітлива людина.

Голова варить – розумний, кмітливий.

Мати царя в голові – бути розумним, кмітливим, розсудливим.

Мати голову на плечах (на в'язах) – бути розумним.

Голова найбільше радиться з очима та вухами – Хто слухає та все помічає, той має багато інформації та є розумним.

У всіх голова з волоссям, та не у всіх з мізками. Маєш голову, май ще й розум – Не всі люди розум мають.

Розум не в бороді, а в голові – розумнішає людина з віком, але за певних умов розвитку, адже старий не означає розумний.

Розумній голові досить два слова – Розумна людина швидко збагне почуте.

Akıl yaştı değil, baştır (букв. розум не у віці, а в голові) – розум приходить із віком.

Balık ağa girdikten sonra akli başına gelir – (букв. риба порозумнішає після того, як увійде в сіті) – мудрий по шкоді; якби той розум спереду, що тепер іззаду.

A wise head on young shoulders – бути мудрим не за роками

Have eyes in the back of your head – усе помічати, мати очі на спині.

Have one's head screwed on right/straight – бути розсудливим і приймати правильні рішення.

Have a good head on one's shoulders – бути розумним і розсудливим, мати голову на плечах.

Hit the nail on the head – бути абсолютно правим.

3. Дурна або нерозумна людина.

З кіндратиком у голові – психічно хворий.

Голова дірява – безпам'ятний.

Порожня голова – нерозумна людина.

Горобці цвірінкають у голові – легковажна людина, нерозумна та несерйозна.

Капустяна голова – про людину, яка не має здорового розуму.

В голові вітер віє. Голова – як маківка, а розуму – як наклано. Голова, як казан, а розуму ні ложки. Голова без розуму, як ліхтарня без свічки. Голова не на те, аби на ній капелюх носити – про людину без розуму.

За дурною головою рукам і ногам немає спокою – дурна людина знайде сама собі купу проблем.

Розумна голова сто голів нагодує, а дурна – і себе не прогодує – розумна людина сім'ю годуює, нерозумна людина не може себе прогодувати.

Дурний язик – голові не приятель – людина не може тримати язика за зубами та зрозуміти, що варто чи не варто казати.

Bida тому колективу, де голова без голови – біда колективу, коли керівник без розуму.

На словах густо, а в голові пусто – людина багато обіцяє, але на дії не здатна.

Akilsız başın cezasını ayak çeker (букв. покарання нерозумної голови несе нога) – за дурною головою і ногам нема покою.

A head case – божевільний.

Bonehead – тупа людина (кістка замість мозку).

Have one's head examined – діагностувати психічні порушення.

Have rocks in one's head – бути тупим або божевільним.

Out of one's head – бути божевільним або дурним.

4. Розуміння чи непорозуміння.

Не вкладається в голову – важко збагнути.

Хоч кіл (кіл'ок) на голові теши – про неможливість переконати вперту або нетямущу людину.

Свого розуму в чужу голову не вложиш – якщо людина не розуміє очевидні речі, то ніхто не допоможе, неможливо думати та вирішувати за іншого.

Başa gelmeyince bilinmez (букв. поки не прийде на голову, не можна зрозуміти) – Поки грім не вдарить, чоловік не перехреститься.

Get into (someone's) head – глибоко розуміти іншу людину.

Go over (someone's) head – бути занадто важким для розуміння.

Make heads or tails (out) of – розібратися, знайти значення.

5. Почуття, настрої, занепокоєння, неможливість щось змінити.

Бідна голова – відчай, розпач.

Гаряча голова – запальна людина.

Голова пухне – постійно думати над чимось.

Голова з плечей – загрозливе становище.

Голову втопити – зробити або зробитися нещасливим, занапастити когось або себе.

Думки колесом закрутились у голові – зникла ясність мислення.

Вішати (повісити) голову – журитися.

Голову гризти (прогризти) – докучати комунікатору кимсь, чимсь, вимагати щогось у когось і т. ін.

На голов'ях ходити – чинити безладдя, бешкетувати.

Від малих дітей голова болить, а від великих – серце – батьки все життя занепокоєні долею своїх дітей.

Kesilmiş baş bir daha bitmez – Відсічена голова не відросте (Минулого не повернеш).

Kesilen baş yerine konmaz – Зробленого не повернеш, кінець – ділу вінець.

Başı havalandırmak – втратити голову, бути без пам'яті (від кохання, щастя).

Acıklı başta akıl olmaz – У скорботній голові розуму не буде.

Başından atmak – викинути з голови.

Be like a bear with a sore head – бути в поганому настрої.

Bite (someone's) head off або *bite off (someone's) head* – розмовляти вороже.

Fall head over hills in love – закохатися по вуха.

Get / put (someone or something) out of one's head – припинити думати про когось або щось, викинути з голови.

Head in the clouds – у відриві від реальності (витати в хмарах).

Let your heart rule your head – дозвольте почуттю опанувати розумом.

Hanging over (someone's) head – доставляти серйозне занепокоєння.

One's head is buzzing – голова забита думками.

Lose one's head (over) – ставати спантеличеним або божевільним, втрачати голову.

Scratch one's head – бути спантеличеним.

Trouble one's head about – турбуватися про.

6. Вирішення проблем, небезпека, ризик.

Голову закручувати (закрутити) – позбавляти здатності розумно діяти або ставитися до навколишнього середовища.

Голову ламати – намагатися зрозуміти щогось, вирішувати складне питання.

Голову підводити (підвести, піднімати, підняти) – відроджуватися, активізуватися.

З хворі голові на здорову перекладати (перекласти, валити, зв'язувати, звалити і т. ін.) – перекладати або звальювати з винного на невинного.

З головою поринати (поринути, пірнати, пірнути) в що – повністю, цілком віддаватися чому-небудь.

У голову брати (взяти) – ставити за мету; вирішувати.

Давати (дати) голову обрубати; ручатися своєю головою; голову об заклад ставити – ручатися своїм життям.

Була б голова на плечах, а хліба вона придумала – якщо є в людини розумна голова, то всі проблеми вирішить.

Як сніг на голову – зненацька, несподівано, раптово.

Головою працювати не легше, ніж лопатою махати – працювати плідно завжди важко.

Головою починай, а працею закінчуй – спочатку думай, а потім приймай рішення.

Дай роботу тілу – відпочине голова – якщо важко думати – попрацюй фізично.

Держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі – щоб бути здоровим ноги треба тримати в теплі, а голову – у холоді.

Başını serin mideni tok ayağını sıcak tut... – Голову тримай в холоді, живіт – у голоді, а ноги – у теплі.

Baş eldeyken – коли голова в руках (живий-здоровий).

Başını vermek – (букв. віддати голову) – покласти головою.

Başımı keserim ki ... (букв. відрізу голову, що...).

Az yaşa çok yaşa, akıbet gelir başa – від долі не втечеш.

Baş nereye giderse, ayak oraya gider – Куди голова, туди й ноги.

Baş taş vurmaınca akıl başa gelmez – Вдарившись головою об каміння, мізки в голову не прийдуть.

Her taş baş yarmaz – Не кожне каміння розбиває голову.

Ayağın sığmayacağı yere baş sokulmaz – Куди не влізе нога, голову не всунеш; не знаючи броду, не лізь у воду.

Züğürt olup düşünmektense uyuz olup kaşınmak yeğdir – замість того, щоб мати потребу в грошах і ламати голову, краще мати коросту і чесатись.

Bang/beat one's head against a (brick) wall – пробивати лобом стіну, наполегливо займатися безнадійною справою.

Bring (something) to a head – загострювати (ситуацію), доводити до кінця.

Bury/hide one's head in the sand – ховати голову в пісок, ігнорувати очевидну проблему.

Put one's heads together – вирішувати проблему спільними зусиллями (обговоренням).

Raise/rear its (ugly) head – проблема повертається через якийсь час.

Put one's head in the lion's mouth – ставити (себе) в небезпечну або важку ситуацію;

Put one's head on the block for – йти на позбавлення або ризику заради когось або чогось.

Put/stick one's head in a noose – робити те, що може нашкодити самому собі (пхати голову в петлю).

Але є такі ідіоматичні соматичні одиниці, які навіть умовно не можна віднести до жодних груп.

Zav'язati golivonyku – вийти заміж.

Aman diyene kılıç olmaz – Покірної голови меч не йме.

Ağrısız baş yastık istemez – Здоровій голові подушки не треба (за здоровою людиною не треба доглядати).

Англійські соматизми з компонентом голова не мають аналога в тематиці «чогось занадто багато».

Augh one's head off – багато та довго сміятися.

Scream one's head off – багато та довго верещати.

Talk (someone's) head off – дуже багато розмовляти.

Висновки і пропозиції. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом *голова* в українській, турецькій та англійській мовах вирізняються яскравою образністю, стилістичним різноманіттям, різними граматичними конструкціями. Вони рідко характеризуються повним збігом з огляду на різні граматичні та синтаксичні структури словосполучень і речень. Образно-метафоричне відображення в мові й культурі фразеологізмів із соматичним компонентом пов'язане з осмисленням себе в цьому світі й розумінням законів побудови довкілля й усесвіту загалом.

У результаті проведеного дослідження із соматичним компонентом *голова* можна зазначити, що своєю семантикою соматична лексика спрямована на образну характеристику людини та її діяльність. Виокремлено шість основних конотативних значень соматизмів із компонентом *голова*, які містять у собі ментальний код націй у мовній картині світу: 1. Перевага. 2. Розум, розумна або кмітлива людина. 3. Дурна або нерозумна людина. 4. Розуміння чи непорозуміння. 5. Почуття, настрої, занепокоєння, неможливість щось змінити. 6. Вирішення проблем, небезпека, ризик.

Перспективами подальших досліджень можуть бути тонкі відмінності в мовній картині світу, які відтворені в соматичній фразеології мов світу.

Список літератури:

1. Айдачич Д. В. Сербські та українські фразеологізми із компонентом голова та частини голови у порівняльному аспекті. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50 (1). С. 3–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50%281%29__3 (дата звернення: 02.05.2020).
2. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Таллин, 1964. 29 с.
3. Кевлюк І. В. Структурно-семантична та етнокультурологічна характеристика соматизмів (на прикладі фразем із компонентом око). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького держав-*

ного педагогічного університету. 2012. Вип. 8. С. 75–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2012_8_11 (дата звернення: 02.05.2020).

4. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

5. Чаєнкова О. К. Лінгвокультурна специфіка фразеологізмів у процесі перекладу (на матеріалі української, турецької та англійської мов) / *Мова : науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2019. № 31. С. 49–55.

6. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посібник / М-во освіти і науки України, Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ : Альма-матер, 2005. 399 с.

Chaenkova O. K. PRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENT HEAD (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN, TURKISH AND ENGLISH LANGUAGES)

*The article is devoted to the analysis of national-cultural semantics of phraseological units, which include the somatic component head. Man learns the environment through the organs of the body. The analysis is carried out in a comparative aspect of three languages: phraseological units of Ukrainian, Turkish and English are analyzed. Somatism with the component head, as a part of the human body, performs the most important functions of the human body and controls thinking. Somatic phraseological units are presented in the text as phrases or sentences and contain the word *голова* / *baş* / *head*. Combining within one phraseological unit of different somatic components allows to identify the peculiarities of human perception of their own body image, as it gives an idea of comparison, identification and opposition of certain features, functions, capabilities of human organs. The aim of the research is to analyze somatic phraseology with component head in the linguistic picture of the world, to find out their features in phraseological vocabulary, to identify possible connotative similarities and differences.*

The phraseological field clarifies the features of the meaning and use of somatic units with the component head, as well as proves their direct connection with the physical, mental and behavioral state of man in the ethnocultural aspect. The material was obtained by a continuous selection of several phraseological and explanatory dictionaries. Phraseological units with the somatic component head in Ukrainian, Turkish and English are distinguished by vivid imagery, stylistic diversity, and different grammatical constructions. Six main connotative meanings of somatisms with the component head are singled out, which contain the mental code of nations in the linguistic picture of the world, worldview and world perception of a certain culture of the people; common and different components-somatisms in the studied languages are determined.

Key words: *somatism, somatic phraseological unit, semantics, culture, linguistic picture of the world.*